

ЛЕКСИКОГРАФСКИ ПОРТРЕТ НА ДУМИТЕ СЪС СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЕН ВРЪХ *ПЪЛКА* В МНОГОТОМНИЯ *РЕЧНИК* *НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК*¹

Abstract: The focus of the article is aimed at the lexicographic presentation of the word *парка* and its derivatives in volume 14 of the *Dictionary of the Bulgarian language*. The mechanism for writing the dictionary articles is also mentioned on the grounds of other lexicographic works, material of the lexical card indices and the digital archive, as well as the novelties in structuring the meanings in the dictionary articles of the multi-volume academic dictionary.

Key words: explanatory dictionary, dictionary articles, word-building, word formation nest

1. *Речник на българския език* и лексикографите

Многотомният академичен тълковен *Речник на българския език* (нататък РБЕ) е лексикографски труд, който обхваща в най-голяма пълнота словното богатство на българския език. В *Речника* детайлно се описва лексиката от последните два века – книжовна, разговорна, просторечие, диалекти и отчасти жаргон.

Емпирична база за създаване на речниковите статии в РБЕ са:

1. традиционните лексикални картотеки на Секцията за българска лексикология и лексикография и

2. електронният корпус с лексикографско предназначение, включващ дигитализирани печатни материали, публикувани през последните шест десетилетия, който е интегрална част от *Българския национален корпус* (<http://search.dcl.bas.bg/>).

Авторите на академичния речник имат свободата да бъдат **творци**, защото **описват семантиката на думите**, откриват **неизследвани територии (нови значения, нюанси към тях)** и чрез средствата на езика ословестяват предмети, явления, признаци, рисуват „портрета“ на думите в българския език. Същевременно лексикографите са и „**редници**“, които знаят и спазват точно правилата (граматични, лексикални, синтактични, пунктуационни, фонетични), знаят и спазват точно концепцията на *Речника*, без която този труд нямаше да бъде така единен, а представянето на лексемите на такова високо (академично) ниво.

2. Обект и цел на изследването

Обект на анализ в това изследване са думите със словообразователен връх *пъпка*, като целта е да се посочи новото в представянето на тези лексеми в том 14 на РБЕ.

3. Представяне на речниковите статии на лексемата ПЪПКА и нейните производни в други речници

3.1. В български тълковни речници

Вниманието първоначално ще бъде насочено към речниковите статии на *пъпка* в няколко тълковни речника – *Речник на съвременния български книжовен език* (РСБКЕ 1957), *Български тълковен речник* (БТР 1994) и *Ръчникъ на българскый языкъ* (Геров 1901), но може да се каже, че те изцяло очертават съществуващата досега практика в българската лексикография.

Речник на съвременния български книжовен език, 1957

пъпка ж. 1. Зачатьк на цвят или на лист в растенията. *Цветни пъпки. Плодна пъпка.* 2. Малка кръгла издатина по повърхността на нещо. 3. Подобна на зърно (възпалителна) подутина, надебеляване по кожата; пришка, брадавица. *Излезли му пъпки по лицето.* ◇ **Синя (лоша) пъпка** — болест антракс; въглен.

пъпкване ср. спец. 1. Развиване на пъпките на растенията. *Период на пъпкуване.* 2. Безполово размножаване при безгръбначни животни и низши растения, при което новите организми се развиват от подутини (пъпки) по майчиния организъм.

пъпчасвам невр., **пъпчасам** св. непрх. Излизат ми пъпки, покривам се с пъпки. *Лицето му е пъпчасало.*

пъпчив прил. По който има пъпки (във 2 и 3 знач.).

Пъпчив нос. Пъпчиви листа.

пъпчивост ж. Качество на пъпчив. *Пъпчивост на кожата.*

Български тълковен речник, 1994

пъпка ж. 1. Зачатьк на цвят или на лист в растенията. *Цветни пъпки. Плодна пъпка.* 2. Малка твърда издатина по листата или кората на растение. 3. Подобна на зърно подутина или надебеляване по кожата; пришка, брадавица. *Излезли му пъпки по лицето.* С и н я п ъ п к а – тежка заразна болест, отначало във вид на тъмна пъпка; Anthrax, лоша пъпка, въглен.

пъпкване ср. спец. Развиване на пъпките на растенията. *Период на пъпкуване.*

пъпчасвам гл. ... Покривам се с пъпки. *Лицето му е пъпчасало.*

пъпчив прил. По който има пъпки (във 2 и 3 знач.). *Пъпчив нос. Пъпчиви листа.*

пъпчивост ж. Качество на пъпчив. *Пъпчивост на кожата.*

3.2. В двуезични (българско-чужди) речници

Резултатите от направената справка за *пъпка* в няколко българско-чужди речника (БАР 1961; БРР 1975; БНР 2008) показват следното: срещу единствената в българския език лексема *пъпка* са посочени *най-малко* по **две** нееднокоренни **лексеми**, с които се назовават **две** различни **понятия** – ‘подобна на зърно (възпалителна) подутина’ и ‘зачатък на цвят или на лист в растенията’ (вж. таблица 2 по-долу).

	1	2	3	4
	пъпка	пъпкуване	пъпчасвам	пъпчив
Нов универсален речник. Българско-немски 2008	1. бот. Knospe f. листна ~ Blattknospe , цветна ~ Blutenknospe 2. (по кожата) Pickel m.	> Knospenbildung	 > Pickel becommen	> pick(e)lig
Българско-английски речник 1961	1. бот. bud 2. (по кожата) pimple , blotch , мед pustule	> budding	 > become pimple/blotchy	> pimpled , pimpley , blotchy
Българско-руски словарь 1975	1. почка 2. бутон 3. прыщ	> почкование	 > прыщаветь	> прыщавый

Таблица 2

Съответно и производните лексеми *пъпкуване*, *пъпчасвам*, *пъпчив* (коло-
но 2 – 4 от таблицата) имат различни произвеждащи основи.

4. Представяне на речниковите статии на лексемата ПЪПКА и нейните производни в академичния Речник на българския език

При обработка на текстовия материал (от лексикалните картотеки и от електрония архив) за лексемата *пъпка* бяха дефинирани общо **шест** значения и **два** нюанса. Ако се следваше традицията от предишните български тълковни речници, в РБЕ тази лексема **можеше** да се представи като многозначна дума със следната семантична структура:

1. Вегетативен орган при висшите растения във формата на малка топчица, издутина, в която се намира зачатък на цвят, листо или клонка.

2. Неразцъфнал напълно цвят на растение.

3. Малко, подобно на зърно възпалително образуване, подутина върху кожата на човек или животно, понякога с гнойно връхче; пришка.

4. Малка заоблена издатина върху нещо, по повърхността на нещо.

5. Брадавица.

6. Връхна заоблена част на гръд или виме; зърно.

Въз основа на речниковата статия на Н. Геров и на лексикалните картотеки на Секцията за българска лексикология и лексикография бяха определени и два нюанса (загубили своята актуалност днес), които биха могли да бъдат добавени съответно към трето и четвърто посочено по-горе значение, а именно – *пъпка* като ‘цирей’ и *пъпка* като ‘изпъкнала част от предмет, която е със заоблена форма’.

От посочените дефиниции **обаче** се вижда, че между първите две значения и останалите четири съществува разкъсана семантична връзка, която подсказва за съществуваща омонимия. Първото значение и третото се оформят като основни, водещи, чрез които се назовават две различни понятия. Разбира се, при един логически анализ между тези две значения може да се долови смислова връзка. Тя обаче изчезва при употребата на *пъпка* в текста, срв.: *Хризантемите ще имат красиви цветове, ако страничните пъпки се оронят.* (Земя, 2008, бр. 168) и *Когато детето порасне и настъпи пубертетът, рядко може да избегне пъпките – те са резултат от усилена хормонална дейност.* (Женски тайни, 2006, бр. 42).

Основание за определяне на омонимична двойка *пъпка*¹ и *пъпка*² в т. 14 на РБЕ не е само наличието на разкъсана семантична връзка между значенията. В случая са следвани и други два критерия:

1) наличие на синоними към отделните омоними, които да са без синонимична връзка помежду си;

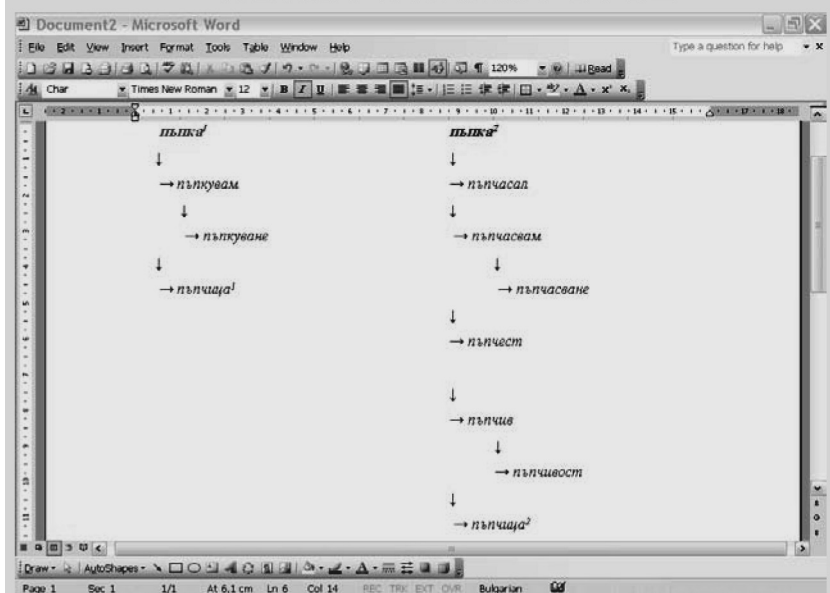
2) наличие на производни думи, които са различни по структура и семантика (относно омонимията вж. по-подробно Чолакова 1959).

По първия критерий лексемата *пъпка*¹ няма синоним, а *пъпка*² в различни текстове може да бъде синонимизирана с *пришка*, *цирей*, *брадавица*, *зърно* (на гръд, виме).

По втория критерий лексемата *пъпка*¹ е в словообразователни отношения с дериватите *пъпкувам*, *пъпкуване*, *пъпчица*¹, а *пъпка*² – с дериватите *пъпчасал*, *пъпчасвам*, *пъпчасване*, *пъпчест*, *пъпчив*, *пъпчивост* и *пъпчица*².

Всъщност, вторият критерий обособява две словообразователни гнезда. Както се вижда на долната схема, в първото (с връх *пъпка*¹) има три деривата, във второто (с връх *пъпка*²) – седем деривата.

Словообразователно гнездо на ПЪПКА¹ и ПЪПКА² в РБЕ

И така, в т. 14 на РБЕ речниковата статия за *пъпка*¹ се състои от две значения:

1. Вегетативен орган при висшите растения във формата на малка топчица, издуптина, в която се намира зачатък на цвят, листо или клонка. *Цветна пъпка. Листна пъпка. Върхна пъпка. Плодна пъпка.*

2. Неразцъфнал напълно цвят на растение. *Трендафилова пъпка. Карамфилова пъпка.*

*Пъпка*² е представена чрез четири значения (и два нюанса).

1. Малко, подобно на зърно възпалително образувание, подуптина върху кожата на човек или животно, понякога с гнойно връхче; пришка. *Пъпки и циреи не бива да се изстискват. // Остар. и диал. Цирей (Н. Геров, РБЯ).*

2. Малка заоблена издатина върху нещо, по повърхността на нещо. *Единият край на жичката е споен към винтообразната част на цокъла, а другият – към металната пъпка. Ел XI кл 1965, 65. // Остар. Изпъкнала част от предмет, която е със заоблена форма. Владиката удари пъпката на звънчето, извика слугата. Т. Харманджиев.*

3. Разг. Брадавица. *Където и да е пъпката, той гореше болните винаги на едно и също място – отзад под темето. Й. Йовков.*

4. Върхна заоблена част на гръд или виме; зърно. *Детето лакомо налага млечната пъпка и, без да отвори очи, засмука. К. Петканов. По-едрите глиганчета уловиха пъпките [на майчиното виме] при задните крака на свинята. К. Трайков.*

Както се вижда, при дефинирането на двата омонима са използвани предимно описателни дефиниции (изключение прави синонимното тълкуване на трето значение и на нюанса към първо значение при *пъпка*²). Липсата на семата ‘възпалително образуване’ е основание значенията на *пъпка*² ‘брадавица’ и ‘зърно на гръд или виме’ да бъдат посочени като отделни значения.

Определянето на два омонима изисква обособяване на самостоятелен фразеологичен блок към всяка речникова статия. Към *пъпка*¹ се отнася диалектният фразеологизъм, при който е налице семантично преобразуване на компонентите – **откъсвам / откъсна пъпката** ‘умирам’. Интерес представлява фразеологичният блок на *пъпка*², който включва три устойчиви съчетания (две разговорни и едно диалектно): **лоша пъпка** *диал.*, **младежки (юношески) пъпки** *разг.* и **синя пъпка** *разг.* Тъй като съчетанието **лоша пъпка** има диалектен характер, според ръководството на РБЕ (РС РБЕ 1966) то следва да се дефинира синонимно с медицинския термин антракс, а след знак [:] да се дадат в точно определен ред други синоними (разговорни и диалектни), т.е. *синя пришка* (разг.), *синя пъпка* (разг.), *лоша пришка* (диал.), *лош въглен* (диал.). (С цел постигане на системност, е направена справка в същия том при думата *пришка* и в том 2 при *въглен* за наличност и дефиниране). При разговорното съчетание **синя пъпка** синонимният ред изключва посочването на диалектни думи и съчетания. Затова тук освен термина *антракс* се посочва само разговорното сложно название *синя пришка*, с което не се нарушава установеният принцип за дефиниране. При третото съчетание – **младежки пъпки** ‘акне’ – вариантът, посочен в скобите (т.е. **юношески пъпки**), изисква при съставяне на прилагателното *юношески* това да бъде отразено в неговия фразеологичен блок.

При дефиниране на посочените по-горе в словообразователните гнезда производни думи в РБЕ са използвани различен тип дефиниции:

* структурна

- **пъпчясване** ... *отгл. същ. от* пъпчасвам (напр.: *пъпчясване на лицето*);
- **пъпчица**¹ ... *умал. от* пъпка¹ (напр.: *разпукнати пъпчици на дървото*);
- **пъпчица**² ... *умал. от* пъпка² (напр.: *ситни пъпчици по лицето*);

* структурно-описателна

- **пъпчясвам** ... покривам се с пъпки² (в 1 знач.), излизат ми пъпки² (в 1 знач.) (напр.: *бях на диета от шоколад и евтина храна и пъпчасах*);
- **пъпчив** ... **1.** за част от човешко тяло – по който има пъпки² (в 1 знач.), който е покрит с пъпки² (в 1 знач.); пъпчест, пъпчасал (напр.: *пъпчиви гимназисти, пъпчиво лице*); **2.** за животно, растение или предмет – по повърхността на който има издатини, неравности във вид на пъпки² (във 2 знач.); пъпчест;
- **пъпчивост** ... качество на пъпчив (в 1 знач.) (напр.: *пъпчивост на кожата*).

Понякога се съчетават два вида дефиниции:

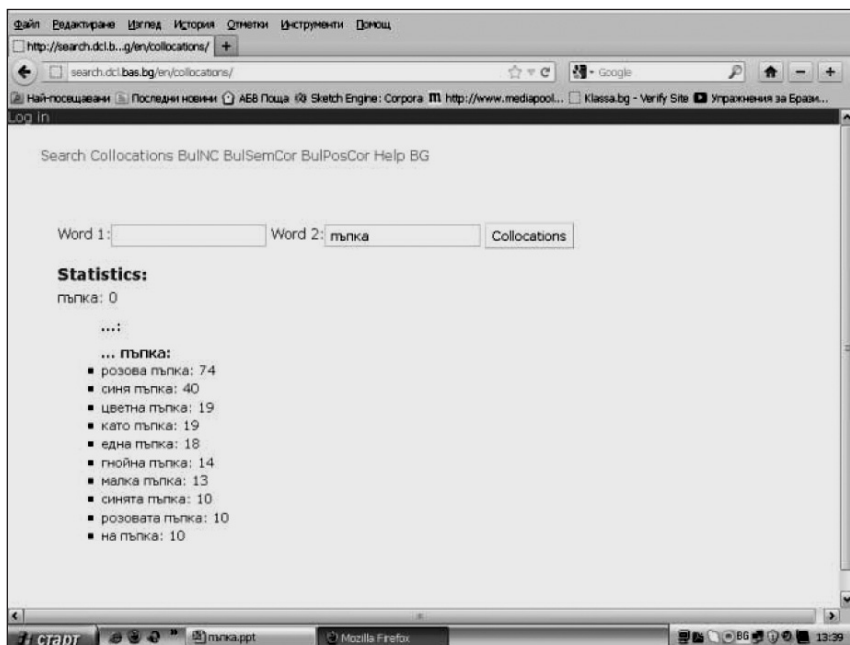
* структурна и синонимна

- **пъпчàсал** ... *прич. мин. св. деят. от пъпчасам като прил. ...* Пъпчив (в 1 знач.), пъпчест (във 2 знач.) (напр.: *пъпчасали гимназисти, пъпчасало лице*);

* структурно-описателна и синонимна

- **пъпчйв** ... **2.** За животно, растение или предмет – по повърхността на който има издатини, неравности във вид на пъпки² (във 2 знач.); пъпчест.

Както вече беше посочено, значенията на отделните лексеми бяха формулирани въз основа на текстовия материал, който предлагат лексикалните картотеки и електронният архив на Секцията. Тези значения са придружени от подходящ илюстративен материал, като за посочване на най-типичните съчетания бяха използвани и възможностите на *Българския национален корпус*. Статистическите данни предлагат обективен критерий за извличане и подреждане на най-честите срещания. Така например беше определена типичната съчетаемост на словоформата *пъпка*. Функцията Collocations на системата за търсене в *Българския национален корпус* определи, че тя най-често се съчетава с прилагателните *розова, синя, цветна, гнойна* и *малка*.

Съчетанията *цветна пъпка* и *гнойна пъпка* са посочени в края на илюстративния материал към първите значения съответно на *пъпка*¹ и на *пъпка*².

Понякога обаче не е достатъчно да се отчете дистрибуцията на многозначната лексема само с една дума в лясв или десен контекст. Такъв е случаят със *синя пъпка*, *розова пъпка*, *малка пъпка*, където единствено в по-широк контекст думата може да реализира конкретно свое значение.

5. Заключение

И така, т. 14 на РБЕ предлага не едно, а две словообразователни гнезда на *пъпка* с общо 12 речникови статии – едното с връх *пъпка*¹ (+ три деривата), второто – с връх *пъпка*² (+ седем деривата). Двете лексеми *пъпка*¹ и *пъпка*² принадлежат към една и съща лексико-граматическа категория думи – тази на съществителното име. Те са пълни омоними, които са възникнали в резултат на разкъсване на семантичната връзка между основните им номинативни значения ‘орган при висшите растения във формата на малка топчица, в която се намира зачатък на цвят, листо или клонка’ и ‘малко, подобно на зърно възпалително образувание, подутина върху кожата’. Обосновка за омонимия е и наличието на две словообразователни гнезда. Обособяването на два омонима *пъпка*¹ и *пъпка*² е новост в досега съществуващата българска лексикографска практика. Този факт говори за творческите възможности, които, основани на научна основа, предоставя многотомният академичен *Речник на българския език*.

БЕЛЕЖКИ

¹ Изследването е проведено с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“, Проект ДТК 02–52/2009 „Комплексно изследване на българската лексика и фразеология като част от културното наследство и националната идентичност“.

ЛИТЕРАТУРА

- РС РБЕ 1966: Генадиева, З., К. Ничева, С. Спасова, Кр. Чолакова. *Ръководство за съставяне на Речник на българския език*. София: БАН.
- Чолакова 1959: Чолакова, Кр. Омоними в съвременния книжовен български език. // *Известия на Института за български език*, VI, с. 65–98.

ИЗТОЧНИЦИ

- БАР 1961:** Чолаков, Г., Ил. Лаков, Здр. Станков. *Българско-английски речник*. София.
- БНР 2008:** *Нов универсален речник. Българско-немски*. 4 изд. PONS.
- БРР 1975:** Бернштейн, С. *Българско-руски словарь*. 2 изд. Москва.
- БТР 1994:** *Български тълковен речник*. 4 изд. София: Наука и изкуство.
- Геров 1901:** Геров, Н. *Рѣчникъ на блѣгарскый языкъ*. т. П., ч. IV. Пловдив.
- РБЕ 2012:** *Речник на българския език*. т. 14. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- РСБКЕ 1957:** *Речник на съвременния български книжовен език*. т. II. Л – П. София: БАН.